

עַל יְדִיחִיאל

קובץ מחקרים ומאמרים

מוגש ליחיאל קארה
עם פרישתו לגמלאות

רפאות תהי לשרך וְשְׁקוֹי לְעִצְמוֹתֶיךָ
(משלי ג, ח)

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
מינהל התרבות – המחלקה למוסדות מחקר ומורשת

הוצאה והפצה:

מכון מש"ה - לחקר משנת הרמב"ם מייסודה של עמותת הליכות עם ישראל
רח' הרצל 71, ת"ד 211 קריית אונו טל' 03-5351119 פקס' 1533-5351119
אתר העמותה: www.Net-Sah.org דוא"ל: halichot@inter.net.il

מפעל משנה תורה

http://www.mishnetorah.co.il | 077-4167003

דוא"ל: rambam4u@gmail.com

עַל יַד יַחִיאֵל

קובץ מחקרים ומאמרים
מוגש ליחיאֵל קארה עם פרישתו לגמלאות

עורך
שלום פנחס־כהן

סייע בעריכה
דודון יעקב

חברי המערכת

דורון יעקב, יוחאי מקבילי, שלום פנחס־כהן, יוסף פרחי

בהוצאת מכון מש"ה ומפעל משנה תורה קרית־אונו וקדומים

מסת"ב: 9-6-92118-965-978 ISBN

נרפס בישראל

כסלו תשע"ט

כל הזכויות שמורות

יחד עם זאת, מכון מש"ה ומפעל משנה תורה מתירים שימוש הוגן בהעתקה ופרסום של עד עשרה עמודים מהספר ברצף או שלא ברצף, תוך אזכור שם הספר, שם הכותב וההוצאה.

הציטוטים מתוך ספר משנה תורה ניתנו באדיבות
ממהדורת מפעל משנה תורה (מהדורת מקבילי), אשר
שם לו למטרה להגיש בפני הקהל הרחב את מפעלו של
הרמב"ם באופן מדויק, ישיר ומבואר לכל נפש. הזכויות
על נוסח זה שמורות להם.

<http://www.mishnetorah.co.il> | 077-4167003

המפעל מעודד שימוש בנוסח המדויק ללא תמורה.
מהדיר, מבאר ועורך ראשי: יוחאי מקבילי
עורכי משנה: יחיאל קארה, הלל גרשוני

למורנו הזריז העומד בשירות העם
בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאורו
צור יחזק את ידו ויכין צעדו
ויעודדו ויסעדו ויהי בעזרו כל ימי עורו

Under the Hand of Yehiel
Studies Dedicated to Yechiel Kara
Edited by Shalom Pinhas-Cohen

Copyright©2018
Printed in Israel

עיצוב העטיפה: רננה כהן

הברכה ליחיאל לקוחה מאיגרת אל אפרים בן שמריה מאת שלמה גאון בן יהודה (מתוך "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית).

על העטיפה:

תצלום עמוד מתוך כתב יד תימני למסכת סנהדרין, שתיאר יחיאל קארה בספרו "כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית", ירושלים תשמ"ד, עמ' 8-9.
בשער האחורי תמונת יחיאל קארה, באדיבות משפחתו.

תודות:

למשפחתו של יחיאל קארה, לכותבי המאמרים, ולרב אפרים רוטמן מהמכון התלמוד הישראלי השלם ע"ש הרב הרצוג, שאפשר לנו להשתמש בתמונת כתב היד בעטיפה.

שגיאות מי יבין, לפניות בנושא הספר: shalompc@gmail.com

תוכני המאמרים באחריות כותביהם

תוכן העניינים

מבוא

פתח דבר / חברי המערכת.....	יא
קורות חיי יחיאל / המשפחה.....	יז
רשימת פרסומי יחיאל קארה.....	יט

לשון

הערות על לשונו של עגנון אגב קריאה ב"תמול שלשום" / ג' בירנבאום.....	31
על בעיית מעבר מילים מיוחדות לתרגומי מקרא לערבית הכללית / י' בלאו.....	55
שני מבעים מנוגדים בלשון חכמים שנתערבו / מ' בראשר.....	63
משרתים ומלכים כמונחי מסורה, דקדוק ומילונות / א' געש.....	79
מהי דוכה? / ה' גרשוני.....	89
שיהיה לך יום טוב / א"ב הלבני.....	97
חידודי לשון בספרות ההלכה / נ' יהב.....	101
לשונות מקראיים בכתיבתם של רש"י והרמב"ם / ד' יעקב.....	117
גלוסר למונחים מיוחדים בחיבורו של אסף / ז' עמר.....	129
אל תקרי רמב"ן כ"א רמבמ"ן / ד' רובינשטיין.....	149
עיון בשני ניבים בעקבות יהודה עמיחי ועמוס עוז / א' שויקה.....	157

הגות

'לקח טוב' לרבי טוביה בן אליעזר — מדרש או פירוש? / נ' אילן.....	175
העדר שמו של משה רבנו מן הליטורגיה הקדומה / י"י טובי.....	187
האדם המהרהר — עיון לשוני במשנת הרמב"ם / ח' כשר.....	215
סופו נעוץ בתחילתו: מיחזוריו של ספר יצירה / י"צ לנגרמן.....	223
מהלך הפתיחה של מורה הנבוכים / י' מקבילי.....	243
פריעת הראש באבלות מהי? / ח' סרי.....	283
כיצד נראו לוחות הברית / ש' פנחס־כהן.....	299
'והלכת בדרכיו' / נ' רקובר.....	311

היסטוריה ומשפט

משנת עוזיירי — ייחוסו וגלגוליו של כתב יד מנוקד של המשנה / א' בן־נון.....	317
משנת הרב יחיא צאלח / א' דאר.....	347
מיהו לא יהודי? להגדרת יהודי "בן דת אחרת" בחוק השבות / מ' ויגודה.....	355
מארי סלימאן אלקארה / ד' חובר.....	381

מבית קארה

מילים שכתבו בני משפחתו של יחיאל קארה.....	407
מילים שכתבה י' שלנסקי־קארה.....	409
אוסף תמונות.....	411

רשימת משתתפי האסופה

1. נחם אילן
2. גבריאל בירנבאום
3. יהושע בלאו
4. אדם בן-נון
5. משה בר-אשר
6. אמיר געש
7. הלל גרשוני
8. אביגדור דאר
9. אפרים בצלאל הלכני
10. מיכאל ויגודה
11. דרור חוברת
12. יוסף יובל טובי
13. נהוראי יהב
14. דורון יעקב
15. חנה כשר
16. יצחק צבי לנגרמן
17. יוחאי מקבילי
18. חננאל סרי
19. זהר עמר
20. שלום פנחס-כהן
21. דורון רובינשטיין
22. נחום רקובר
23. אהרן שויקה
24. משפחת קארה

חברי המערכת מודים לכותבי המאמרים ולמשפחת קארה על הירתמותם המלאה להוצאת אסופה זו. ה' יאריך ימיהם בטוב, ויזכו לשפע ברכה עד בלי די, אכי"ר.

פריעת הראש באבלות מהי?

חננאל סרי

פתיחה

פריעת הראש נזכרה בכמה מקומות במקרא ובהלכה, ואולם משמעותה משתנה ממקום למקום, ופעמים המשמעויות השונות אף סותרות זו את זו. ננסה להתחקות כאן אחר מקורות המושג ומשמעויותיו.

א

מנהגי האבל במקרא

מנהגי האבל קדומים מאוד ואף קדמו למתן תורה. כבר האבות נהגו בחלק מהם,¹ ומנהגיהם המשיכו להשפיע גם לאחר מתן תורה. וכן כתב הרמב"ם (הל' אבל א,א):

...ואין אבלות מן התורה אלא ביום ראשון בלבד שהוא יום המיתה ויום הקבורה, אבל שאר השבעה אינן דין תורה. אף על פי שנאמר בתורה [על יוסף. ח"ס]: "ויעש לאביו אבל שבעת ימים" (בראשית נ,י) ניתנה תורה ונתחדשה הלכה. ומשה רבנו תיקן להן לישראל שבעת ימי אבלות ושבעת ימי המשתה.

כלומר משה רבנו תיקן לישראל שימשיכו לנהוג שבעת ימי משתה כפי שהיו רגילים לעשות לחתן (השווה סיפור לבן ויעקב) ושבעת ימי אבלות כפי שמצאנו במעשה יוסף. והנה ניתן למצוא ברוב מנהגי האבלות מכנה משותף, והוא שהאדם מנוול את עצמו ומסלק מעליו את כל סמלי חשיבותו ומעמדו הנכבד בשל האסון שפקד אותו.

1 בראשית לז, לה-לז; נג, נ.י.

בכלל מנהגים אלו מצאנו כמה מנהגים שעשייתם קשורה בראשו של האבל: בתורה נזכרו השחתת השיער באמצעות גילוחו או תלישתו, כשלעתים מדובר על שער הראש² ולעתים על שער הזקן,³ וכן נזכרה פריעת השיער, שבה נעסוק במאמר זה.⁴ בספרי הנביאים מצאנו מנהגים נוספים: הנחת אפר ועפר בראש,⁵ הסרת הפאר,⁶ ועטייה על שפם.⁷

ב

הקושי בהבנת המושג "פריעת ראש"

בראשו של האדם השיער נותן צורה מהודרת המכבדת את בעליו. מנהגי האבלות מסלקים תוספת הדר זו בשתי דרכים מנוגדות, השחתתו באמצעות גילוחו, או גידולו בצורה מוגזמת שאינה מאפשרת לבעליו לסדרו כראוי. וכך כתב רבי אהרן הלוי, מתלמידי הרשב"א (ספרד המאה ה-13), בהסברו למצוות גידול שער הנזיר:⁸ "...כי אין ספק שהשיער הגדול ביותר או הגילוח הגמור יפסיד תואר בני אדם...".

עם זאת בהשקפתה של התורה לא כל ניוול ראוי שייעשה בגופו של אדם, גם כאשר המטרה המבוקשת ראויה. צרות ואסונות הם דברים שאדם צריך להתמודד עימם, בהם הוא נבחן, ומהם עליו ללמוד היכן טעה, אבל תמיד מוטל עליו להמשיך לעשות ולפעול בעולם הזה אשר אותו "...ברא אלהים לעשות" (בראשית ב,ג). אין צרה בעולם שראוי בגללה להתנוול בצורה שלא תהיה לה תקנה. לכן קריחת הראש נאסרה בדומה לגדירה ולשרטת,⁹ מפני שאלו הן השחתות שאין להן תקנה. כך גם הגילוח וההשחתה שיש להם

2 עשיית קרחה: ויקרא כא,ה; דברים יד,א.

3 ויקרא כא,ה.

4 ויקרא ט,יג; יג,מה.

5 יהושע ז,ו; שמואל ב יג,יט.

6 יחזקאל כד,יז. מובנה של הסרת הפאר טעון בירור ונעסוק בכך בהמשך.

7 ויקרא יג,מה ותרנגם אונקלוס: "וכאבילא יתעטף".

8 ספר החינוך מצוה שער, ירושלים תשי"ח, עמ' ריט. וראו גליק שמואל, אור לאבל, עמ' 87-88; לדעתו המנהג הקדום היה לקרוח קרחה בלבד, ובעקבות התנגדות התורה התפתח מנהג גידול השיער פרא. אנו העדפנו את הסברו של ספר החינוך, כי הוא מסתבר יותר, ולא מצאנו ראיות לכך שגידול השיער פרא מאוחר יותר לאיסור הקרחה.

9 ויקרא כא,ה; דברים יד,א. לפציעת בשר הגוף בשריטות ובחיתוכים, ראו מלכים א יח,כח.

תקנה לאחר זמן ארוך מדי, נאסרו גם הם.¹⁰ הפעולה שנשארה מותרת היא פריעת הראש. פעולה זו משמעותה יכולה להיות אחת משתיים – גידול השיער פרע, וממנו ניתן להיפטר בשעת צורך בצורה קלה ומהירה בתספורת;¹¹ או גילוי של השיער באמצעות הסרת כיסוי הראש המונח עליו לפארו, כשגם ניוול זה הוא דבר שיכול לבוא על תיקונו בצורה מיידית ובלא שום קושי, בחבישת כיסוי הראש בחזרה.

ג

משמעויותיה השונות של המילה "פריעה"

כבר במדרשי ההלכה מתקופת התנאים אנו מוצאים שהייתה התלבטות במשמעותה של המילה "פריעה" שנזכרה בהזדהות הכהנים, וכך היא לשון הספרא:¹²

ראשיכם אל תפרעו – אל תגדלו פרע. יכול אל תפרעו מן הכובע? הרי אתה דן: נאמר כאן פריעה ונאמר להלן פריעה, מה פריעה האמורה להלן גידול שער אף פריעה האמורה כאן גידול שער.

כלומר בפני הלומד קיימות שתי אפשרויות, האחת שמדובר בגידולו של השיער, והשנייה שמדובר בהסרתו של הכובע.

בעקבות השוואה למקור אחר המדרש מכריע שיש לפרש כאן שמדובר בגידול שיער. מגיין באו שתי האפשרויות הראשונות, ומהו המקור שהכריע בסופו של דבר? לשם כך נעיין במספר מפרשים. נפתח ברבנו סעדיה גאון (המאה ה-10).¹³

10 גם מנהגים שהתורה התנגדה להם הוסיפו להתקיים ואפילו בתוך עם ישראל כפי שמצאנו לאחר חורבן הבית את האנשים הבאים אל גדליה בן אחיקם: "ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדרים..." (ירמיה מא,ה). סביר גם שמנהגים אלו היו נפוצים, שכן אפילו הנביאים בתארים את הצרות העתידות לבוא, אינם נמנעים מתיאורם כאסונות שעליהם ינהגו בדרך זו: "כי כל ראש קרחה וכל זקן גרעה על כל ידים גדרת ועל מתנים שק" (ירמיה מח,לז). ובמקום אחר: "...ועל כל ראש קרחה ושמתי כאכל יחיד..." (עמוס ח,י). וכך גם בעזרא ט,ג, אלא ששם מדובר במריטת שיער ולא בקרחה ממש, שהרי שיעור הקרחה בהלכה רק משיעור של כגריס הפנוי משיער (משנה תורה הל' עבודה זרה פ"ב הט"ו).

11 ראו תענית יז ע"ב שם הגמרא דנה בשאלה, מדוע אין הכהנים חייבים להיות מסופרים כראוי בכל עת והרי "מהרה יבנה בית המקדש ובעינן כהן הראוי לעבודה וליכא". ועונה הגמרא: "אפשר דמספר ועייל".

12 ויקרא י סעיף כט, אוצר הפירושים הוצאת מפרשי התנ"ך, כרך א' עמ' 778.

13 פירושי רס"ג לתורה ויקרא יו, עמ' צא-צב מהדורת הרב קאפח, ירושלים תשכ"ג. קטע זה פרסם לראשונה משה צוקר ב"סורא" תשט"ו-תשט"ז.

כי בלשון האבות שם השער כשהוא ארוך פרע כמו שנא' בנזיר "גדל פרע שער ראשו" (במדבר ו,ה) והנה חייבה הקבלה עם הכתוב שיגדל שער ראשו ולא יגזוז ממנו במשך זמן מסויים, ונאמר במסורת שהם שלשים יום (מו"ק יט,ב).

ואין פירושו אל תפרעו - אל תגלו כמו "ופרע את ראש האשה" (במדבר ה,יח), אלא כמו "גדל פרע שער ראשו", כי מן הדין שכל מלה המתפרשת לשני פנים יש לפרשה כפי המתאים לא כפי זה שאינו תואם...

רס"ג הצביע על שני המקורות שמהם נלקחו המובנים השונים של המילה "פריעה", פרשת נזיר ופרשת סוטה. כדי להבין עד כמה ההתלבטות והקושי גדולים בהכרעה שבין שתי משמעויותיה של המילה, כדאי לראות כיצד נחלקו התנאים בכך גם כאשר היא נזכרה בפרשה אחרת, פרשת המצורע. ר' מרדכי הלוי לעווענשטיין, עסק בספרו "נפש הגר" בהסבר תרגום אונקלוס לתורה, ולטענתו אונקלוס הגר (המאה ה-2), שתרגם את התורה לארמית בימי התנאים, הקפיד בתרגומו לא להכריע בין המובנים השונים של המילה, וכך דבריו:¹⁴

וראשו יהיה פרוע - ורישיה יהא פריע, ורש"י פירש פרוע מגודל שער, אבל לעיל י,ו גבי אהרן ובניו "ראשיכם אל תפרעו" תרגם לא תרכון פרוע, ולמה לא תרגם כאן ורישיה יהא מרבי פרוע? אך שפלוגתא הוא במסכת מו"ק טו,א מנודין ומצורעין רבי אליעזר סבר שאסורין בתספורת ודריש מילת פרוע לגידול שער, ורבי עקיבא סבר שמותרין בתספורת ודרש מילת פרוע על הנחת תפילין שראשו יהיה פרוע מתפילין (או כרב פפא לכומתא וסודרא סבר רבי עקיבא דאסור ללבוש על ראשו, אבל תפילין מחוייב להניח עיי"ש בגמרא). וזה ידוע כי רבי אליעזר היה תחילה רבו של אונקלוס ואחר מות רבי אליעזר למד אונקלוס אצל רבי עקיבא. ושניהם היו רבותיו ולא היה יכול להכריע אם כרבי אליעזר או כרבי עקיבא והניח כלשון הכתוב יהא פרוע על משקל לשון ארמי, אבל רש"י פירש כאן כרבי אליעזר שהלכה כמותו.

נמצא לפי דבריו שאונקלוס נמנע כנראה במכוון מלפסוק בין שני רבותיו,¹⁵ ובחר לתרגם מילה זו בהקשר של מצורע, בדרך המשמרת את שתי המשמעויות מבלי להכריע.

14 ויקרא פרשת תזריע יג מה, עמ' 47, פיעטרקוב תרס"ו.

15 נראה שלא מחמת מצוות מורא רבו, שלא יכריע את דבריו בפניו ולא יסתור את דבריו (משנה תורה הל' ת"ת פ"ה ה"ו), אלא שלדעתו אונקלוס עצמו היה מסופק בין שתי הדרכים.

העיקרון שקבע רס"ג, שיש לפרש כל מילה בעלת כמה משמעויות כפי הפירוש המתאים יותר,¹⁶ עדיין לא בהיר דיו, שכן לא התבאר בדבריו מדוע פירוש זה הוא אכן המתאים יותר לענייננו. המלבי"ם הסביר את דברי המדרש ביתר פירוט:¹⁷

שם פרע בא על שער הראש שהיה ניוול בעת ההוא אם גדל יותר משלשים יום (כמ"ש ר"י בנזיר ו), ומצאנוהו על גילוי השער מן הכיסוי "ופרע את ראש האשה" (במדבר ו), ולפי זה יש לומר שמה שכתב פה אל תפרעו ובכהן גדול את ראשו לא יפרע, היינו שלא יסיר הכובע. כי גם במה שכתב במצורע (לקמן יג מה) ראשו יהיה פרוע, מפרש ר"ע פרוע מגולה (כמו שכתב בספרא פי"ב מ"ג), ואינו דומה עם מה שכתב בנזיר גדל פרע, ששם בא פועל גדל וזהו שאמר יכול אל תפרעו מן הכובע. **אולם מצאנו (יחזקאל מד) ופרע לא ישלחו כבואם אל החצר הפנימית, מבואר שהזהיר את הכהנים מלגדל שער כבואם למקדש, ומזה נלמד דהוא הדין אזהרה דפה, ודכהן גדול (שטעמו משום שהם במקדש ה' תמיד, כמו שכתב הרמב"ם פ"א מהל' ביאת המקדש פי"א) הוא על גידול שער וזהו שאמר נאמר להלן פריעה רצונו לומר ביחזקאל [ההרגשה שלי - ח"ס]**

לפי הסבר המלבי"ם מצאו חכמינו את ההשוואה לנזיר מתאימה יותר בשל הפסוקים שנמצאו ביחזקאל, שבהם הוזהרו הכהנים מלגדל את שערם כבואם אל הקודש.¹⁸ מקור זה מתאים יותר לעניין שאנו עוסקים בו, שכן גם אצלנו מדובר בכהנים שמוטל עליהם להתעלם ממנהגי האבלות הרגילים בשל עיסוקם בקודש.

קודם שנמשיך עלינו לברר נקודה אחת שעלתה בדברי המפרשים, והיא טעונה בירור יסודי יותר. לכאורה את פריעת הראש הנאמרת בפרשת סוטה ניתן להבין גם בדרך שלישית. ייתכן שמדובר שם לא בגילוי שער הראש בלבד, אלא גם בסתירת מקלעות ראשה, שלא יהיו בצורה מסודרת ומסורקת. להבנה כזו יכולה להיות השלכה גם לנושא שלנו, שהרי אם היא נכונה, אסור יהיה לאבל לסדר את שעריו ולסרקו. מצאנו שבהבנה זו

16 עיקרון זה נזכר גם בתשובתו של הרב ויינברג שנעסוק בה בהמשך, וז"ל: "...אגב אורחא אנו למדים מכאן דרכם של חז"ל במידת הגזרה שוה, שהיא באה לדון על יסוד מלות שוות וללמוד את הסתום מן המפורש, רק במקום שהן דומות זו לזו בענין או בהגיון או בסדר המאורע או בצורתן".

17 ר' מאיר ליבוש (המלבי"ם), פירוש לתורה "התורה והמצוה הוצאת מפרשי התנ"ך ת"א תשל"ח 1978, כרך א' עמ' 778.

18 לשון הפסוק היא "וראשם לא יגלחו, ופרע לא ישלחו, כסום יכסמו את ראשיהם" (יחזקאל מד, כא). מתברר מהפסוק שהפריעה המדוברת בו היא פריעת הראש, ושהיא מתבצעת ע"י שילוח, שהוא היפוכו של הגילוח (כסימה היא המצב הממוצע). ממילא מתבקשת ההבנה ששילוח הוא גידולו של השיער.

דנו כבר המפרשים והפוסקים, כשרבים מהם התחילו לדון בה לאור דבריו של רש"י (צרפת המאה ה-11), שכתב:¹⁹

סותר את קליעת שערה כדי לבזותה, מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן. רש"י סיים בגילוי הראש, ואולם משמעות ראשית דבריו נתנה מובן שונה ל"פריעה", והיא שהעסיקה את מפרשיו. וכך כתב הר' שבתי משורר (פראג המאה ה-17) בספרו "שפתי חכמים":

משמע דפרע לשון סתירה הוא. ואם תאמר בכל מקום פירש רש"י פרע דגבי ראש לשון גידול הוא, לעיל בפרשת אמור לא יפרע לא יגדל, ולקמן גבי נזיר. ויש לומר דגם כאן לשון גידול הוא דכששערותיה קלועים קצרים הם ואינן ארוכים וכשסותר הקליעה הם מאריכין ונמצא דסתירה זו מגדלן.

וכתב הרא"ם [הר' אליהו מזרחי, קושטא המאה ה-16 - ח"ס] אף על פי שהפרע בכל מקום לשון גילוי הוא כמו שכתב הרב עצמו גבי כי פרוע הוא-מגולה וכו', כמו ופרע את ראש אין זה סותר מה שפירש דסותר קליעת שערה, דמה שפירש הכא לאו ממלת ופרע דרש אלא מיתורא דהאשה דהוה ליה למיכתב ופרע את ראשה דהא אאשה דלעיל קאי אלא האשה לרבות כל גופה שסותר שערה ומגלה את לבה ומרבה בקלונה ואפשר לי לומר שע"י הסתירה נתגלה איך ששערותיה ארוכים הם שהיו נראים מקודם קצרים.

נמצא שמפרשי רש"י הרגישו בכעיה. מסקנת דבריהם הייתה שאין זו משמעות נוספת למילה, אלא שפעולת סתירת השיער וערכובו נובעת לדעתם מאותה משמעות עצמה של "גידול"; שכן פירוק סידור השיער גורם שייראה גדול יותר,²⁰ או שהוא תוצאה של משמעות "גילוי" בעקבות גורם נוסף - צירוף מילה מיותרת בפסוק, "האשה" - הבאה להרחיב את הגילוי גם לגופה ולאורך שערותיה.

לעומת מאמצים אלו לאחד ולהעלות את פירושי רש"י השונים על דרך אחת, הניחו מפרשים אחרים שיש כנראה מובנים רבים למילה "פריעה". המלבי"ם בבארו את מחלוקת התנאים בפרשת סוטה, תלה את שורש המחלוקת במובנה של מילה זו. נפתח עם המחלוקת כלשונה בספרי:²¹

19 במדבר ה, יח.

20 לא גידול ממשי אלא חשיפת גודלו. ופירוש זה מתבקש מאחר שאין לכהן יכולת להגדיל את שערה של האשה.

21 ספרי במדבר פרשת נשא סעיף נו, אוצר הפירושים הוצאת מפרשי התנ"ך, עמ' 1180.

ופרע את ראש האשה - כהן נפנה לאחוריה ופורעה, כדי לקיים בה מצות פריעה, דברי ר' ישמעאל. לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן, ואע"פ שאין ראה לדבר זכר לדבר: ותקח תמר אפר על ראשה (ש"ב יג).

ר' יהודה אומר אם היה בית חליצתה נאה לא היה מגלהו, ואם היה שערה נאה לא היה סותרו... כדי לנוולה.

ר"י בן ברוקה אומר אין מנוולים בת ישראל יותר ממה שכתוב בתורה אלא לפני ה' ופרע את ראש האשה, סדין של בוך היה פורס בינו לבין העם, כהן פונה לאחוריה כדי לקיים בה מצות פריעה.

אמרו לו כשם שלא חסתה על כבוד המקום כך אין חסין על כבודה, כל הניוויל הזה היה מנוול אותה כל הרוצה לראות בה רואה חוץ מעבדיה ושפחותיה מפני שלבה גס בהן, אחד האנשים ואחד הנשים...

המלבי"ם הקדים לביאור המחלוקת הסבר קצר:²²

פעל פרע בא על גידול השיער "גדל פרע שער ראשו", "ופרע לא ישלחו", ובא על גילוי שער הראש, "ופרע את ראש האשה", ויען שהוא ניוול לבנות ישראל בא פעל פרע לכל גילוי שהוא ניוול, כמו "כי פרעה אהרן" פירש רש"י מענין גילוי...

כלומר יש לפעולת הפריעה שני מובנים ראשוניים, ומובן שלישי שהתפתח במשך הזמן (גילוי שהוא ניוול). על פי זה ממשיך המלבי"ם לבאר את המחלוקת: לפי ר' ישמעאל מובנה של הפריעה הוא "גילוי", ומהמילה המיותרת "האשה" למדנו שפעולה כזו איננה נשית בתפיסתו של עם ישראל. בדברי המשנה והגמרא במסכת סוטה משמעות המילה שונה: "הריסה" ו"סתירה", בדומה למקומות נוספים בהם מצאנו שימוש כזה (שופטים ה; דבה"י ב, כח; ברכות סא). ייתור המילה "האשה" בא ללמד שאין מדובר במובן הקודם של גילוי, אלא במובן שאינו שייך בגבר והוא ייחודי לאשה, מפני שיש לה בדרך כלל שיער ארוך ומטופח. לפי ר' יהודה נראה שהמובן המתאים באישה סוטה הוא "גילוי של ניוול". לפי ר"י בן ברוקה המובן הוא שוב "גילוי", ורק מטעם צדדי הוא דרש שלא לנוולה. על הטענה הצדדית הזאת של ר"י בן ברוקה חלקו חבריו. נמצא שלפי המלבי"ם יש לפחות שלושה מובנים למילה זו.

הרב יחיאל ויינברג (המאה ה-20, תקופת השואה ואחריה) בספרו "שרידי אש",²³ נזקק לברר את משמעות המילה שאנו עוסקים בה במסגרת דיון שעלה באירופה בדור הקודם,

22 התורה והמצוה במדבר ה סעיף נו, אוצר הפירושים הוצאת מפרשי התנ"ך, עמ' 1180.

23 ח"ג, מוסד הרב קוק ירושלים תשל"ז, סימן ל, עמ' פד-צא.

על איסור גילוי שער ראשן של נשים ובמיוחד של נשים פנויות. כך הוא פותח את תשובתו: "נוגע בירור הדברים בביאור תיבה עמומה בתורה, שעליה נתלבטו הרבה המבארים והמתרגמים השונים שלא מבני עמנו...". תחילתו של הדיון בהלכה המופיעה ברמב"ם ובשו"ע, ולא הוברר מקורה: "לא תלכנה בנות ישראל פרועות ראש בשוק אחד פנויה ואחד אשת איש".²⁴

ר' אברהם אבלי מגומבין (פראג המאה ה-17) בספרו "מגן אברהם" העלה אפשרות שכוונת "פרועות" היא כששערן אינו מסודר. אולם מאחר שמסוגיית הגמרא במסכת כתובות מוכח אחרת, הוא חזר בו מפירושו, וסיים שהכוונה לכל גילוי. לדעתו דברי הרמב"ם והשו"ע בפנויה נאמרו רק "ממדת צניעות" בלבד.

אולם דרך זו שדחה המגן אברהם נראתה לר' יעקב בן יוסף רישר (פראג המאה ה-18) בספרו "שבות יעקב". הוא החזיק בה, ורצה לפתור בעזרתה את הקושי שעלה ממסכת כתובות. לדבריו "קלתה" אשר נזכרת בגמרא איננה מטפחת או כיסוי אחר המיועד לשיער, אלא מדובר בקליעת שיערה, וכך גם מורה דמיון המלים קלתה-קליעתה. כיסוי של השיער ממש נדרש רק מדין תקנה של דת ומנהג יהודית (דרבנן), וממילא ההלכה שנאמרה על פנויות בשוק, היא רק בזמן ששערן בלא סדר וקליעה.

הרב ויינברג בחן את כל יתרונותיה הפרשניים של דרך זו, ובכל זאת בהמשך דבריו הוא הסתייג ממנה מכמה סיבות:

א. איסור גילוי השיער מפורש בספרי (בדברי ר' ישמעאל שהובאו למעלה).
ב. מהירושלמי מוכח שפירוש "קלתה" אינו שם הפועל לקליעה כדברי ה"שבות יעקב", אלא שם דבר המכסה את הראש.

ג. "קלתה" הוא כנראה כיסוי שאינו מושלם, ונשים השתמשו בו כשהלכו לישון. לכן כינו אישה עם קלתה, אשה שראשה פרוע.

גם דברי רש"י אינם יכולים לשמש ראיה, שכן רש"י כנראה רצה להוסיף הלכה שהכהן צריך לעשות. אולם לא הייתה לו כוונה לומר שדבר זה הוא משמעות המילה "פריעה", ולמעשה מקור ההלכה הוא מייתור המילה "האשה" (כהסברו של הרא"ם למעלה).

כאן פנה הרב ויינברג לתרגומי המקרא, והראה שכל התרגומים העבריים פירשו את המילה בפסוק זה כ"גילוי". לעומתם המתרגמים הנוצריים העדיפו לפרש בעקבות מקבילות אחרות במקרא (כמו בנזיר, ששם ברור שאין מדובר בגילוי) לפרש שמדובר

24 משנה תורה, הל' איסורי ביאה כא, יז; שו"ע אה"ע כא, ב.

בסתירת שערה, כמו שהבינו גם במקומות אחרים. בנקודה זו לכאורה יש בעיה בשיטת חז"ל, שהרי אין בה עקביות:

"...לחז"ל היתה שיטה מיוחדת בזה. לא כל המקומות תירגמו באופן שווה. פעם תירגמו תיבה זו במובן של גידול השער ופעם תירגמו אותה במובן של גילוי, ולפעמים נחלקו חכמי ישראל בדעותיהם, זה מפרש כך וזה מפרש באופן אחר. ודבר זה צריך בירור וליבון..."

כהקדמה להסבר שיטת חז"ל הציג הרב ויינברג הסבר של תופעה לשונית, שבגללה יש למילה "פריעה" מספר מובנים שונים לגמרי. בשל חשיבות דבריו נביא קטע זה ביתר הרחבה:

הנה, בשפה העברית אנו רואים אותה תופעה לשונית, שדוגמתה יש לפגוש בכל השפות בכלל ובשפות השמיות בייחוד. שורש אחד משמש למשמעות שונות וכך במקור - ח"ס| ולפעמים גם מהופכות זו מזו. בשפה הערבית כמעט כל שורש של מלה הולך ומסתעף למלות שונות ולמושגים שונים. החוט המאגד את המלות בעלות המשמעות השונות ומצרפן לשרשם, אפשר למצוא רק ע"י ניתוח פסיכולוגי בצירוף ידיעת נפש העם יוצר השפה.

אולם יש כי מלה בעלת צורה אחת יוצאת למשמעות רחוקות זו מזו, אשר אין למצוא שום יחס ביניהן...

במקום אשר המשמעות השונות של מלה אחת רחוקות זו מזו עד כי אין למצוא ביניהן שום יחס - אי אפשר להניח שורש משותף להן, ובעל כורחנו נאמר שהמשמעות השונות נולדו לכתחילה משרשים שונים, אשר בתחילת בריאתם היו נבדלים זה מזה גם בהברתם, אלא שבמשך הזמן נתשטש ההבדל הדיבורי עד שאין רישומו ניכר עוד בצורת הכתב... והחכם ד"ר לאנדוי הראה בספרו כי כמה מלות עבריות המשמשות למשמעות שונות אפשר לבארן עפ"י הסיבה הנ"ל. והדבר מוכן ביותר בשפתנו העברית, העניה באותיות הגרוניות ושרוקות הנה האות העברית ח' מסמנת שני קולות משונים קצת זו מזו בהברתם, בעור שהערכי מבדיל בין הקולות האלה גם בסימן שבכתב. ח"ת עם נקודה מלמעלה היא ח"ת חזקה, וח"ת בלא נקודה היא ח"ת רפה. והוא הדין באות ע"ן, שהערכי מבדיל בין ההברות בדבור ובכתב; והעברי, ודאי שהיה מבדיל בהברה בזמן מן הזמנים, אבל לא בכתב. וכן באותיות ט"ת וצד"י, וכו'. במשך הזמן, כאשר חדלה העברית להיות שפת דיבור ונשארה רק שפת - הכתב, נשכח ההבדל הדיבורי לגמרי והטישטוש הקולי גרם לטישטוש ההבנה ולבלבול המושגים...

והנה גם המלה פרע באה בתורה כמובנים שונים ובהוראות מהופכות זו מזו. המפרשים השתדלו לבאר את ההוראות השונות בתור סעיפי מושג אחד כללי...

ואין קץ להשערות שנאמרו בזה. ברם, חוקרי הלשון האחרונים בדקו ומצאו, כי מלה זו מוצאה משרשים שונים. השורש האחד הונח למושג הפריקה, פריקת עול או פריקת מועקה וסייג, ובמובן זה הוא בא בערבית בפעל פרַג (בנקודה על העי"ן), או למושג הגילוי והסרת המכסה, ובמובן זה הוא בא בסורית וגם בשפת התלמוד (כמו: מל ולא פרע, או פרע להם בית השחיטה) וגם בכמה מקומות בתורה לפי דעת קצת מפרשים (רש"י על וירא משה את העם כי פרוע הוא, כי פרעה אהרן - שמות לב, כה: ראב"ע על: פורע מוסר מואס נפשו - משלי טו, לב). והשורש השני הונח למושג גידול השיער. במובן זה הוא בא בערבית בפועל פרע (כלא נקודה על העי"ן) ומשמעותו, מי שמגדל שער ראשו, או, ביתר דיוק, מי שמניח לשער ראשו שיגדל, וגם בשם התואר אפרע, לאיש שראשו מכוסה בשער: ושורש זה נמצא בעברית בכריתות בפסוק גדל פרע שער ראשו (במדבר ו, ה) ולפיכך כל מקום שבו באה מלת פרע בתורה אפשר לפרשו רק באחד משני פנים הנ"ל: במובן של פריקה וגילוי או במובן של גידול שער, אבל בשום אופן לא במובן של סתירה ופריצה והריסה והפרה כמו שהורגלו בזה רוב האנשים. ובאמת כל הפסוקים מתיישבים על דרך זו באופן נוח ומתקבל.

...ואולם במקום שבאה מלת פרע בקשר עם הראש, אז אי אפשר שלא לראות בה את השורש העברי השני הנ"ל, במובן של גידול שער. הפסוקים ראשיכם אל תפרעו: את ראשו לא יפרע. א"א לפרשם אלא במובן של גידול שער, היינו, שהתורה הזהירה שלא לגדל את שער ראשיהם. וכן תירגם אונקלוס: רישיון לא תרבון פירעו. וחז"ל (במו"ק יד ע"ב) למדו מכאן, שאבל אסור בתספורת ויפה אמרו חז"ל בספרא על פסוק זה: ראשיכם אל תפרעו, אל תגדילו פרע. יכול אל תפרעו מן הכובע (כלומר אל תגלו ראשיכם) הרי אתה דן: נאמר כאן פריעה ונאמר להלן פריעה, מה פריעה האמורה להלן גידול שיער (גדל פרע שער ראשו) אף פריעה האמורה כאן גידול שיער.

...והרי במקום זה שאנו עומדים בו היו יכולים חז"ל ללמוד בגזרה שוה מפסוק ופרע את ראש האשה, ששם פירשוהו חז"ל במובן גילוי הראש וכמו שנתעו באמת המפרשים הנוצרים לדרוש סמוכים מפריעת ראש הסוטה לפריעת ראש הכהן הגדול (ראה בפירושו של בענטש). ואולם חז"ל ידעו את הדרך המסורה והמקובלת לנו בפירוש האמתי של דיבורי התורה, שהיא מתאימה לגמרי לחכמת הלשון. הפסוקים המובאים לעיל, עומק פשוטם מוכיח שהם מדברים על דבר גידול השער ולא על גילוי הראש ואולם הפסוק ופרע את ראש האשה אי אפשר לפרש במובן של גידול שער. ...אי אפשר לצוות לאדם שיתן לשער של אחר שיגדל. ולפיכך אפשר לפרש ראשיכם אל תפרעו ואת ראשו לא יפרע בתור צווי שלא לגדל שער הראש, לפי שבעל השער הוא המצווה, אבל בפסוק ופרע את ראש האשה, שהמצווה הוא הכהן איך אפשר להזהירו שיתן לשער האשה שיגדל? הרי בפועל זה אינו כלול מושג

העשייה אלא מושג הנחת העשייה... חז"ל פירשו פסוק זה באופן פשוט ונוח, במובן של גילוי השער, בחשבם את המלה ופרע בפסוק זה לילידת השורש הראשון שהזכרנו לעיל וכפי משמעותו בשפה הסורית ארמית, וכפי שימוש הרגיל בתלמוד. ובזה לא נחלקו הדעות בין חכמי ישראל ודעות כולם שוות בזה. ואולם בפסוק וראשו יהי' פרוע (ויקרא יג, מה) יש מקום לספק, ולכן נחלקו בו...

נמצא לפי דבריו כי למילה זו שני מובנים שונים בתכלית זה מזה, ובכל מקום יש לבחון מהו השורש המקורי אשר במשמעותו יש להבין את המדובר. פריעה של הריסה וגילוי ופריעה של גידול – שני דברים שונים לגמרי הם.

ניתוחו של הרב ויינברג מרשים, ואולם אחד הקשיים לקבלו הוא חוסר התאמתו לדבריהם של שני עמודים מרכזיים בעולם הפרשנות וההלכה, רס"ג והרמב"ם. אלה הבינו את הדברים בצורה אחרת, ובדבריהם נקשר גידול השיער עם היותו לא-מסודר, גם במקומות שבהם אי אפשר לומר שסתירת השיער היא מעשה נוסף שנלמד מרמז אחר בפרשה (כמו ייתור המילה "האשה" בפרשת סוטה).

הרב יוסף קאפח בתרגומו לתפסיר (תרגום התורה לערבית) של רס"ג, לאחר שתרגם את המלים "אל תפרעו" (ויקרא י, ו) – "אל תגדלו פרע", הוסיף הערה:²⁵ "לא תשעת'ו' כך נקרא השער המגודל פרא שאינו מסורק ולא מסודר..."

כך גם נראית הבנת הרמב"ם שפסק:²⁶

וכן אסור לכל אדם בין ישראל בין כהן להכנס למקדש כולו... כשהוא שתוי יין או שכור או פרוע ראש דרך ניוול או קרוע בגדים, אע"פ שאינו באזהרה, שאין זה דרך כבוד ומורא לבית הגדול והקדוש שיכנס בו מנוול, אבל ישראל שגדל שערו עד שנעשה מחלפת ולא היה דרך ניוול הרי זה מותר להכנס לעזרת ישראל.

את המקור לפסיקתו של הרמב"ם ביאר ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק בספרו "אור שמח":²⁷

...מקרא מפורש גבי שמואל "ומורה לא יעלה על ראשו" שנוזר עולם היה וישב בבית ה' עד עולם הרי שמותר להכנס במקדש ומה נפלא בזה הילקוט: יואל בן פתואל בן שמואל ולמה נקרא שמו פתואל שהיה מסלסל שערו כבתולה, היינו כדי שלא יהיה בנוול וכדברי רבנו...

25 פירושי רס"ג לתורה ויקרא י, ו, עמ' צא-צב מהדורת הרב יוסף קאפח, מוסד הרב קוק ירושלים תשכ"ג.

26 הל' ביאת המקדש פ"א הי"ז.

27 הוצאת הקרן להנצחת הרב צ"פ פרנק ירושלים תשמ"ב, חלק ב' עמ' 102.

אולם בסוטה אמאי מעמידין אותה בשער נקנור ולא מכניסין אותה לפני ה' בעזרה, מוכח דאסור לכנוס כשהוא פרוע ראש ומקורע בגדים לכן שם סותר מחלפות ראשה ואוחז בבגדיה ואם נקרעו וכו' לכן אין רשאי להכניסה בעזרה ומזה יצא לרבנו דאסור לכל אדם ופשוט...

מסוטה למדנו שיש איסור גם על מי שאינו כהן להכנס בניוול למקדש, ומשמואל למדנו שההקפדה היא רק כשהשיער מגודל וגם אינו מסודר. הרמב"ם באותו הפרק (הלכה ח) מוסיף לבאר שהאיסור בכהן חמור יותר, שהרי כהן ששעריו מגודל אסור בכניסה למקדש בצורה מוחלטת: "כהן שגדל שעריו אסור לו להכנס מן המזבח ולפנים... שנאמר... ופרע לא ישלחו...". משמע שגם כששעריו מסודר איסורו במקומו עומד, וגם לכך מצא ר' מאיר שמחה רמז, אותו הביא בפירושו לתורה "משך חכמה" בפרשת הנזיר:²⁸

...והקריב הכהן לפני ה' - לא מצאנו בשום מקום כזה שיחזור אותו לשון אצל כהן, ונראה שמשמיענו דאם הנזיר הוא בעצמו כהן, בכל זה אינו יכול להקריב עולתו וחטאתו, דאין נזירות פחות משלשים יום, והוי פרוע ראש ומחלל עבודה, ומוכרח להיות ההקרבה בכהן אחר...

נראה אפוא שחכמים עשו הרחבה וסייג לדין תורה בכך שהרחיבו את האיסור לכל המקדש, ולא רק לשטח שמן המזבח ולפנים. כן קבעו איסור כניסה בניוול גם לישראל, אולם רק כאשר השיער הארוך אינו מסודר. נראה שראו גם את איסור התורה לכוהנים כסייג למצב החמור יותר, שבו השיער המגודל לא מסודר, כפי ששכיח ומצוי אצל מגודלי שיער. אם כן גידול השיער אמנם אינו חופף בהגדרתו לשיער לא-מסודר, אך בהחלט יש קשר ברור ביניהם.

ד

פסיקת ההלכה והקושי שעולה בה

להלכה נפסק שאסור לאבל להסתפר, ומקור הדברים באיסור פריעת הראש שנאמר לבני אהרן כשדרש מהם הקב"ה שלא לנהוג אבלות על אחיהם:

28 פרשת נשא הוצאת השכל ירושלים, כרך ד' מהדורת יהודה קופרמן, ירושלים תשל"ג, עמ' לד ד"ה והקריב.

ומנין שהאבל אסור בתספורת, שהרי הזהיר בני אהרן ראשיכם אל תפרעו מכלל שכל המתאבל אסור לספר שערו אלא מגדל פרע... (רמב"ם הל' אבל פ"ה ה"ב).

כלומר ההלכה קיבלה את הדעה שמובן הפריעה אצל האבל הוא גידול שיער.

אולם יש בהלכה אחרת משמעות שונה:

האבל ביום ראשון בלבד אסור להניח תפילין... ומנין שהוא אסור ביום ראשון להניח תפילין, שהרי נאמר ליחזקאל פארך חבוש עליך, מכלל שכל העם אסורין... (רמב"ם הל' אבל פ"ד ה"ט).

איסור זה נלמד מהנביא יחזקאל שהצטווה לחרוג ממנהגי האבלות המקובלים, שכן ניתנה לו הוראת שעה שלא להתאבל על מות אשתו.²⁹ בפסוקים שבספר יחזקאל נמצאת הרשימה המפורטת ביותר במקרא של מנהגי האבלות, ומנהג פריעת הראש לכאורה לא נזכר בה. אולם אחד המנהגים האחרים המפורטים בה הוא חבישת הפאר, ובהבנת מנהג זה הציע ר' דוד קמחי (פרובנס המאה ה-13) שני פירושים:³⁰

פארך היא מגבעת הראש שהוא פאר האדם כמו פארי המגבעות, פארי פשתים יהיו על ראשם, הפארים והצעדים, ואבל חייב **בפריעת הראש שהוא הסרת מגבעתו או סודרו מעל ראשו וישב בגילוי הראש ממגבעתו** ויעטוף בסודרו בעטיפת השפה עם הראש שהוא סימן לאבילות לפיכך אמר האל יתברך ליחזקאל שלא לנהוג מנהגי אבל במות אשתו להיות למופת לישראל...

לפי פירושו הראשון שהסרת כיסוי הראש והנחת הראש מגולה היא אותה פריעת ראש אשר נזכרה בתורה כמנהג אבלות, ואם כן מובנה של פריעת ראש בתורה הוא כנראה גילוי ולא גידול. בפירושו השני הוסיף הרד"ק: "ורבותינו ז"ל פירשו פארך אלו תפילין שבראש וכן תרגם יונתן טוטפתך יהוין עלך...". לפי הפירוש השני משמעות הפסוק היא עדיין על גילוי הראש, אולם לא מכיסוי אלא מהתפילין, שהם פארו של אדם מישראל. כך סבר גם רס"ג:³¹ "...וממה שאמר פארך חבוש עליך נתחייבו שאר העם בהפכו שלא יניחו תפילין בימי אבלם כיון שהתפילין נקראו פאר לפי שיש בהם שמו של הקב"ה שהוא פארנו כמו שאמר הנביא כי תפארת עוזמו אתה (תהלים פח, יח) ואמר עוד ולקדוש ישראל כי פארך (ישעיה נה, ט; ט, ט). נמצא שלפי שני פירושי הרד"ק כוונת התורה הייתה כנראה לגילוי ראש האבל, והפירוש השני המדבר בתפילין אף נפסק להלכה. כעת עולה השאלה

29 אם כי מדובר שם כנראה באבלות דרבנן, שהרי הרמב"ם פסק שאבלות אדם על אשתו מדבריי חכמים היא (הל' אבל ב, א).

30 יחזקאל כד, יז, מקראות גדולות הוצאת חורב, ירושלים תשמ"ב.

31 פירושי רס"ג על התורה לויקרא י, מהדורת הרב קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' צב, הערה 3.

כיצד ייתכן שנלמדו שני איסורים בהלכות אבלות מאותן מילים בתורה, ובכל פעם הן מתפרשות בצורה שונה: פעם כגידול השיער ופעם כגילוי הראש מתפילין המפארים אותו.

ה

הצעות לפתרון הבעיה

אפשר להציע שני פתרונות לבעיה שהצגנו:

(א) ייתכן שמנהג האבלות בא לבטא את ניוולו של האדם המתאבל, ודבר זה מושג כאשר בשערו שולט אי-הסדר בצורה בולטת. מכיוון שמצב זה צריך להיראות, נאסרה כל דרך אשר בה יכול אי-סדר זה להיעלם, בין אם יושג הדבר בתספורת ובין אם בכיסוי השיער. אם נלך בדרך זו, שתי ההלכות הנראות שונות לכאורה נובעות מאותו כיוון. מובנו הראשון של הכיסוי הוא הכובע המפאר את האדם, אולם ממנו נמשך גם הפאר המייחד את האדם הישראלי, הלוא הם התפילין.

(ב) אפשרות שנייה היא שהתורה התכוונה רק לגידול השיער, ואולם הנאמר ביחזקאל אינו נובע ממצות האבל לפרוע ראשו אלא ממקור אחר.

מקור כזה נמצא בפירושו מחודש ומקורי שהציע ר' שמשון רפאל הירש (גרמניה המאה ה-19) בפירושו לתורה. לאחר חטא העגל התורה מתארת את תוצאותיו של החטא וכן את תגובתם של בני ישראל לתוצאותיו:

וידבר ה' אל משה... ושלחתי לפניך מלאך... כי לא אעלה בקרבך... וישמע העם את הדבר הרע הזה ויתאבלו ולא שתו איש עדי עריו: ויאמר ה' אל משה אמר אל בני ישראל אתם עם קשה ערף רגע אחד אעלה בקרבך וכליתך ועתה הורד עריך מעליך ואדעה מה אעשה לך: ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב (שמות לג, א-ו).

בעקבות אולם זה של בני ישראל ותגובתם המוזרה מעלה הרש"ר הירש הסבר מחודש לפסוקים:³²

לא נאמר מה היה טיבו של עדי זה. מהקשר הדברים מתבאר כי היה זה עדי פשוטו כמשמעו, שלבשו והורידו אותו. מפסוק ו ניתן להבין כי קבלו את העדי הזה מהר חורב ואם כן היה זה עדי מיוחד במינו ועולה על הדעת השערה נועזת. יש רק דבר אחד שעליו נאמר לנו שהוא בבחינת תכשיט לאומה הישראלית. הוא נקרא טוטפת

32 תרגום הרב מרדכי ברויאר, מוסד יצחק ברויאר, ירושלים תשל"ט, עמ' תמא.

(לעיל יג,טז) דהיינו תכשיט למצח וגם סתם פאר (עיין יחזקאל כד, יז) ואדם מוריד אותו מעליו לאות אבל. שמא יש לחשוב כאן על העדי הזה... הם קיבלו את התפלין מיד עם יציאת מצרים. בפרשיות "קדש" ו"והיה אם יביאך" נאמר לכל איש בישראל מה תעודתו שבה יתקדש לפני ה'... תעודה אשר תתפרש בפרטי תכניה רק בחורב. וכאן בחורב נוכחו לדעת כי אינם ראויים לתעודה זו שניתנה להם בשעת יציאת מצרים. היש דבר טבעי יותר מהרגשתם שבהיותם מתאבלים על חוסר בשילותם הרוחנית והמוסרית אינם ראויים להניח את התפלין על ידם ועל ראשם...

תמוה הדבר שלאחר שכבר נאמר ולא שתו איש עדיו עליו ציוה להם ה' הורד עדיך וגו' וחזור הכתוב ומספר בפסוק ויתנצלו. אך גם דבר זה מתבאר יפה לפי פירושו, שכן אם העדי הזה היה מצוה עליהם, דהיינו התפלין, הרי שהיה צורך בקבלת רשות שמכאן ואילך יחדלו מלהניחו עליהם, ואם כן לא מיותר הוא לחזור ולציין שכבר חדלו מרצונם להניחו, באשר חשו בליבם שאינם ראויים לכך. דוקא הימנעות זו שמרצונם החופשי עשתה את הדבר לביטוי בעל משמעות להכרתם העצמית.

הרש"ר הירש ראה בפירושו פירוש נועז. אלא שקדם לו בכחמש מאות שנה רבי נתנאל בן ישעיה בספרו **מאור האפלה**, וזו לשונו:³³

"ויתאבלו ולא שתו איש עדיו עליו", עדיו זו תפלין מכאן שהאבל פטור מן התפלין. "הורד עדיך", שיחלצו את התפלין כיון שטעו בעבודה זרה.

"ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב", אמרו כיון שאמרו ישראל נעשה ונשמע ירדו ששים רבוא של מלאכים והניחו כתר בראש כל אחד ואחד, וכיון שעשו את העגל ירדו ולקחו מהם הכתרים שניתנו להם בחורב.

לפי פירושם הנפלא של רבי נתנאל בן ישעיה והרש"ר הירש אנו מוצאים מנהג אבלות נוסף, התואם את מטרתם של כל מנהגי האבלות: הסרת תכשיטי המתאבל, כשהמיוחדים שבהם הם התפלין. אם כן מצאנו את המקור האחר שחיפשנו, והוא מתאים לנאמר בספר יחזקאל.³⁴ פסוק אחר המציין את הסרת הנזר בעקבות אבלות אפשר למצוא בירמיהו: "גזי נזרך והשליכי ושאי על שפים קינה כי מאס ה' ויטש את דור עברתו".³⁵ וכך היא ההלכה במנהגי אבלות: "אשה לא תכחול ולא תפרכס בימי אבלה" (שו"ע יו"ד שפא, ו).

33 תרגום הרב יוסף קאפח, ירושלים תשי"ז, עמ' רפה.

34 הורדת הפאר אינה זהה לפריעת הראש כפי שרצה הרד"ק לומר, אלא לסילוק חפצי נוי ופאר.

35 זכט. וראו גם יחזקאל כא, לא.

ו

סיכום

מצאנו שהתורה תיארה במנהגי האבלות מנהגים שבאו לבטא את צערו של האדם, ואלה התבטאו בדרך כלל בניוול יופיו ומצבו המתוקן. אחד המנהגים האלה הוא החיוב בפריעת הראש. מושג זה מעורפל מחמת המשמעויות השונות שיש לפועל 'פרע' בלשון התורה. אך בעזרת השוואה מבוקרת למקומות היותר מתאימים לפי עניינם המשותף, הגענו למסקנה שבהקשר של אבלות מדובר על גידול השיער מבלי לספרו.

משמעות אחרת שהוצעה כסתירת סידור השיער הסתייעה בפרשת סוטה. ונחלקו חכמינו מהיכן בדיוק היא נלמדה - ממשמעות המילה עצמה או מייתור מילה שהוסיפה התורה. הרב ויינברג טען שהמשמעויות השונות של הפועל נובעות משורשים שונים במקורם הקדום. אך מדברי רס"ג והרמב"ם נראה שחוסר הסדר הוא חלק מעניינו של הראש הפרוע, ולשיטתם ייתכן שהיה מקום לאסור על אבל להסתרק, פסיקה שנראית היום מחמירה.³⁶ בפסיקת ההלכה מצאנו לכאורה שמשמעותה של המילה ברורה - גידול השיער, שהרי האבל אסור בתספורת על פי הפסוקים שהבאנו. אולם בעקבות איסור אחר של הנחת תפילין העלינו את האפשרות שזוהי משמעות נוספת של גילוי הראש שנלמדה מפסוקי ספר יחזקאל, ומקורה בתורה באותו פסוק עצמו שממנו נלמד קודם לכן גידול השיער. אפשרות זו ניתנת לביאור בשתי דרכים. האחת שמדובר בשתי משמעויות הנובעות מאותה מטרה, ולפיה הראש צריך להראות לעין כול בניוולו. הדרך האחרת שמדובר באיסור התקשטות שמקורו בתורה במקום אחר, בסיפור אכלם של ישראל לאחר חטא העגל. אפשרות זו גם תואמת את האיסור על האבל להתנאות בתכשיטים, הנובע מהמטרה המרכזית של האבלות - ניוול ההופעה החיצונית בהסרתם של כל נוי ופאר הקיימים בו.

36 ראו שלחן ערוך, יורה דעה שצו, וראו בשפתי כהן ס"ק ג, ובטורי זהב ס"ק ב, שסירוק מותר כנראה גם לאיש. אך יש מי שהגביל את היתר הסירוק לאישה בלבד (הגהות הסמ"ק בשם א"ז).

ד"ר יחיאל קארה נולד בצנעא בירת תימן

בשנת תש"ה ועלה ארצה בשנת תש"ט. הוא שירת בחיל השריון ובחיל המודיעין ולמד באוניברסיטה העברית בחוג לגאוגרפיה ובחוג ללשון העברית. את תואר המוסמך

קיבל בשנת תשל"ד, ובתואר דוקטור בשנת תשמ"ג. הוא לימד באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת חיפה, וכרסם וערך ספרים ומחקרים בלשונות העברית, הארמית והערבית. משנת תשל"א הוא חוקר במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית, ומשמש בו ראש המדור לספרות הגאונים.

מספריו: 'כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי - מחקרים בלשונם הארמית' (ירושלים תשמ"ד); 'פניני ערב - מבחר פתגמים ומטבעות לשון בערבית הארצישראלית' (תל-אביב תשנ"ג, בשיתוף עם ב"צ אלקלעי), 'ארמית בבליה במסורת תימן: שם העצם' (ירושלים תשס"ב, בשיתוף עם שלמה מורג).

ד"ר קארה הטביע את חותמו במפעלי רוח וחכמה רבים ומגוונים למען הקהל הרחב ועל מנת שלא לקבל פרס. עתה, עם פרישתו לגמלאות, החליטו חבריו, מוקיריו ומשפחתו להעניק לו קובץ זה כתשורה.

ISBN 978-965-92118-6-9

9 789659 211869

**מכון
משנת
הרמב"ם**